

ՅԱԼԵԼՈՒԱԾ

ԲԱԶՄԱՎԻԹՅՈՒՆ 1897 ՊԵՔԻՆՈՒԱՐԻ ՓԵՐՓԻՆ

ԼԵՒՈՆ Ե

ՄԵՐ ՎԵՐՋԻՆ ԹԱՐԱՌՈՐՆ

ՄԵՐ վերջին Լուսինեան Լեւոն Է րազմատրիւն յանակնկալս Կիլիկիոյ զաճուն վերայ բազմիշն, իւր տաւանմեայ փորորկալից բազմաթուրքիւնն (յամա 1365 — 1375), յուսանաւորեալն՝ իւր իւրաքանչեւ պատերազմներն հզօրացոյցի և զամասնացի վայրաց զուեցերուն դեմ, իւր յանկարծոյն աներեւոյրանայն և ապա զարձակ յեղակարծ ժամու յերեւան ելնելն, վերջին ձգնաժամն Ռուսիոյն հաշտեցնելու, իրեն պարտաւորեալն և ամայի տեղացի մէջ՝ հանդերձ քնտանեօր՝ անցուցած շարատանց կեանքն, յետոյ զամապիտ երկամեայ զերուրիւնն ի Գաւիթի, ոչխտացնացորիւնն յԵրուսաղիմ սուրբ տեղաց, արստն և տարացնաց ուղեւորութիւնը քաղաքի ի քաղաք և արքունիք արքունիք, և ուրիշ սոյնցիտի սրտառու զեպը և աղետը, որոնք հիւսիցին և ապա կորցնին ինչպէս շարատարակ կիւնաց քնը, կաշ արդեօր ազգային մի՝ սիրող և հաշտող իրեն նախնեաց յիշատակներուն՝ որուն անձնօրը յիշին սըրս։ Արդեւ իսկ Վ. Հ. Գեւորդ Վ. Աւիւսն ընդարձակօրեւ խօսած և գրած է, Յաշտեցնելու մէջ՝ զգալուն և իրապիւն ռաշտ, իսկ Սիստանին մէջ՝ ի նաւորեանք, այն Լեւոն Ե քաղաքորի վարուց և զործերուն մասին։ Դարձեալ այդ աւերակ մանրամասն պատմութեւ և շորին վերջին տարիներուն անկանաւուն և վշտակից՝ նորա խառնովանանայր և ստեղծարար Յովհաննէն Դարդեղի Ժամանակա-

գրութիւն Հայոց գրքին մէջ, որ զեւ վերջին տարիներուն մէջ յայտնի եղաւ՝ զի յաւանցն քոյրորդին անձնօր էր բանասիրաց, զոր զազգիներէն քաղաքանց խորին արքայականոյս Դարպէյն, և ճրատարակեցաւ հայերէնն ի Պետերբուրգ՝ յամին 1894՝ չափիւր և խնամով պր. Կ. Եղեանցի, հանդերձ նորա ընդարձակ և հմուտ յառաջարկով։ Սակայն Դարպէյ իւր պատմութիւնը չի հասցունել մինչեւ ի մահն Լեւոնի, այլ մինչեւ քաղաքորի Գաղղիա երթալը, և այն տեղ կը զարդեցուն զիրքը։

Ներկայ գրութեան զաղդիներէն բնագիրն, — զոր ուղարկեց մեզ Պարիսէն՝ մեր ազնիւ բարեկամն պր. Կ. Քաւանցեան, որուն կը յայտնելը հրապարակաւ մեր անկեղծ շնորհակալիքը, — քաղաքային է՝ յամին 1663 ի Պարիս տպուած «*Histoire de Charles XI Roy de France*» երկնատր և մեծայիւր գրոց այն մասերէն, յորս հեղինակն մեր Լեւոն Ե քաղաքորի վերայ կը խօսի, սկսեալ նորա զերուրեւն ազատունիւն մինչեւ մահը։ Ներկայիս և Դարպէյի պատմութեան մէջ կան ինչ ինչ տարբերութիւնք. օրինակ իմն, Դարպէյ կը պատմէ՝ թէ Լեւոն Սիստանցորդայէն ուղղակի Հայոցս կողմն գնաց, և անտի վեւեմտիկ անցնելով, — ուր ամենայն շրջապատը և արքունի պատուք հիշարկեալեցին զիրքը, — գնաց ապա յԱլեքսէն, ի Կաստիլիան, և այլն. մինչ և ներկայ գրութիւնս այնպէս

«Կը պատմե՛ իբր քե ոչոյդակի Սպանիա ան-
ցած յիևի, և յետոյ ի Գաղղիա : — Գրոցս
տոյոյդուն, և ևնրա հեղինակին և թոյմե-
դակոյքեան տեղեկոյքիւնը՝ հետեւեալքն են,
զորս բաւ աւ բաւ կը բարցմանենը, և յե-
տոյ կ'անցնենը և զիսուն, յորոշմ կը սխի-
խօսիլ իւռնի մասին :

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԿԱՐՈՂՈՍ Զ ԹԱԳԱՌՈՐԻՆ ԳԱՂՂԻՈՅ

ԳՐՈՂՈՍ Հրամանաւ եւ ըստ Յիշատա-
կարանց և տեղեկութեանց Գիւ զը—Մն-
տոյի և Փիլիպպոս զը—Վիյեւի, արքայից
որոյն Գիւնեախի, նոցա արքայութեան ժա-
մանակից կրօնաւոր հեղինակ է մի. որ կը
բովանդակէ ամենայն զաղտնիքները տէրոշ-
քեան, և Եկեղեցոյ հերձոռածոյն, հանդերձ
շահիք և բնաւորութեանը ըրիտառնայ իշ-
խանաց, սրբազան քահանայապետաց, ծի-
րանաշարաց, և զիսաւոր տեսաց Գաղղիոյ՝
Թոնի (Thou) նախագահի Մատենադարանէն
հանեալ յատին ձեռագրին վերայն թարգմա-
նաւած է ի ձեռն Յ. Լը Լաբոշըքի, որ Յիւ-
լիենի Առաջնորդ էր, թագաւորին խորհրդա-
կան եւ զբան երեց, պատմագիր Գաղղիոյ :
Եղի ինքն ձեռագրուցեր և լուսարաներ է
բազմաթիւ մեկնութեամբ, զորս քաղեր է
Պետութեան մէջ գտնած բոլոր բնագիրնե-
րէն, հանդերձ համառօտ ճառով մի՝ վարուց
և սովորութեանց, ազգարանութեան և զի-
նանչաներու մասին բոլոր նշանաւոր անձանց
ժամանակին, որք կը յիշուին ներկայ պատ-
մութեանս, և նմանապէս ժամանակակից՝
Ս. Հռեմի տեառն՝ Յովհաննու Լը Ֆերի
գրութեան մէջ, որ կցուած է այնոր եւ տա-
կաւին լոյս տեսած չէր ² :

ԳՐՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴԻ

(ԱՄ ՏԵԱՌՆ 1584)

Ա. Լեռն քաղաւոր Հայոց հալածուած
իւր երկրէն թրքաց ձեռքով :

Բ. Իւր կիւնը և որդիքը գերաւած :

Գ. Կը մեկնի ի Գաղղիա՝ իւր նախ-
ննաց հայրենիքը :

Դ. Եւ քաղաւորը կ'ընդունի զինքը մե-
ծաշնոր կերպով, շնորհմով իրեն՝ ինչ որ
պետք է իւր պատիւը կանգուն պահելու
համար :

ԲԻՆԱԿ մի ահաւասիկ՝ երկրպա-
գելի և միանգամայն անթափանցե-
լի տատուածային տեսութեան՝ որ պէտք է
համոզէ զմեծամեծս, թէ ունայնութիւն է
յուսացն՝ կարենալ հաստատուն կենալ թէ
հարօտութեամբ և թէ բարձր պատուովը :
Փոքուն Հայոց Լեռն թագաւորն է որ կ'ըսէ
Գաղղիոյ, թէ այս կինաց մէջ մարդ չի կըր-
նար ապահով ըլլալ ոչ բարեբախտութեան և
ոչ դժբաղդութեան վրայ, թէ քաջատունջմու-
թիւն և պատուանունը սնտրի բաներ են, և
թէ առաքինութիւնը մեծ մարդուն ուրիշ բան
չի չնորհէր՝ բայց եթէ արդար ցաւակցու-
թիւն մի՛ իրեն հանդիպած վշտաց մէջ :

Ետո փառաւոր ցեղէ մ'էր նա, այնպէս որ
կրնար իսկ մրցիլ պատուոյ մասին՝ աշխար-
հիս առաջին անձանց հետ. հայրը թագաւոր
էր, մայրը՝ դուստր Արեւելքի կայսեր ². ու-
նէր մեծ թագաւորի մը ամէն առաքինու-
թիւնները, շատ բարի ուղղափառ, և որուն

1. Եւ Գաղղիերէն ընադրին 91.

2. Վ. Հ. Դեռնդ Վ. Ալիւան իւր Յոշիկ-
ներուն (Հատ. Բ, էջ 502) մէջ կ'ըսէ. «Լեռն
եւ կամ 2, թէպէս ի Տօրէ լատին կամ զաղ-
ղեացի, հաւանելի է թէ ի մօրէ հայ էր, ինչ-
պէս ձեռնին և Կոստան» : Իսկ Յոշ. Գարգէլ
իւր Ժամանակագրութիւն Հայոց զրբին մէջ
(Պետերբուրգ, 1891, էջ 31) կը յիշէ Լեռնի
մայրը յանուանէ «Աւելլան տիկին, դուստր
արքային Վրաց» :

1. «Contenant tous les secrets de l'estat, et
du schisme de l'Eglise, avec les interestes et le
caractere des Princes de la chrestienté, des Pa-
pes, des Cardinaux, et des principaux seigneurs
de France».

2. Յետոյ օրինակ ունի Գաղղիերէն Tome I, à
Paris, chez Louis Billaine, au second Pillier de
la grande Salle du Palais, à la Palme, et au
grand Cesar

M. D C. LXIII
avec privilege du Roy

ժողովի հասակն առելի ևս զարմանալ կու տար իւր հօդույ մեծութեան և արտօնան վրայ: Վերջապէս կրնանք բռնել, որ եթէ բախար յովհասեկեց նորա թագը, թագաւորութեան պատիւը ինչ միայն կրցաւ մեռակ, բայց նա պահէց միշտ անոր կնիքը՝ այնպիսի պատուութեամբ մասց, որ յայտնի ցրցուց թէ առելի բնատուր չնորհէ ի քան թէ իւր աշխատից փորձովն էր որ զարմանալի բրաւ նա իւր խաֆհմութիւնն ի ժողովս, շարտարախօսութիւնը՝ մեծամեծ զործող առաջարկութեանց մէջ, քաղցրութիւնը և քաղցրաւորութիւնը առանձնական խոստովութեանց մէջ:

Թագաւորած էր երկար ժամանակ ամենայն փառք, խելացի կերպով պարտած խաղաղութեան պատեհ առիթներէն՝ զիգլխու պատերազմի միջերը, և աակից զատ ունէր օրինաւոր ամուսնութեամբ մը բազմութիւն զաւակաց հայր կաշուելու երջանկութիւնը, որ կրնար մեռութեան զօղ մի բլլալ իւր ժողովրդաց և իրեն մէջ, եթէ այսպիսի օտար միջոցի մը պէտք ունենար, և եթէ սխալած չլլար անկից այնչափ՝ որչափ մեծարուած էր յայլ ազգաց:

Բայտան՝ որ ամենեւին մասն չունէր այնչափ յանդուրանեաց մէջ՝ եղաւ իւր միակ թշնամիսն, բոտ աշխարհի խօսելով, որ սովորաբար պատեան կը գտնէ զոտ այն ամէն զգրագրութեանց՝ որ բարի մարդաց կը հանդիպին: Բայց բխտանի տարր խոսելով՝ այս կործանման մէջ պէտք է տեսնել բախտին Տիրոջ մատը, որ կը հաստատէ զթագաւորութիւնս և կը կործանէ: Եր ազգի մը զաւազանը ուրիշ մը կու տայ իշխանաց և կամ իրենց հպատակաց մեղաց համեմատ: Տէրութեան այս կործանման պատճառը շատ զերբին էր գտնել այն զարչելի և անարգ անապի մէջ՝ որոնց անձնատուր եղան Հայերն, և անոնց անապիութեանց ընծայելի՝ աստուածային արդարութեան սովորական պատուհասը, որ միշտ պատմած է՝ որոնք կը ընդամենի հաւատոց իտալով կամ հեթանոսաց, կամ Թալաց և կա՞ն Սարախինտաց յարձակումներով: Ասոնք եկան թափեցան անոնց վրայ անկարգաբերի անգլխութեամբ: Կրօնից խաղաղ և սիրուն լուծը փոխելիս ի սարկութիւն անտանելի, և ով որ պրծաւ որդի և զերութեան պատժէն՝ մեռաւ խղճալի կերպով արարանաց անկուսութեան և կամ թշուառ մուրդողութեան մէջ: Եւ այս թագաւորս ուրիշ քան չի կրցաւ պահել իւր կործանման մէջ՝ բայց եթէ բաւջութեամբ պատերազմած ըլլալուն, իւր տէրութեամբ շատ մը պատերազմաց յայլթիւնն, և մինչև վերջնայն մէջ զիմանալուն պատիւը, յորում կործնեցուց բոլոր իւր մեծամեծ իշ-

խանները, և որ նախապէս իզ կեղա իւր բոլոր տէրութեան կործանման՝ որ շատ առելի զգալի կեղա իրեն՝ կորստեամբ իւր կենջ և որդւոցը, որոնք զերի ընկան և զորս հարկ եղաւ թողալ թշնամեաց մարդկութեան ձեռքը:

Ահա տակի աւրին այն մեծ թագաւորը՝ մէկ օրուան զգրագրութեամբ՝ աշխարհիս աւմենէն յետին թշուառն եղած: Թագաւոր՝ առնաց թայլի և հաղափաղի, առնալի առանց կնոջ, հայր՝ առանց որդւոց, և հուսկ ստիպուած նստանցելու և ծածկելու ամենայն ինչ որ արքայական էր իւր անձին վրայ՝ առելի ապաշխարութեամբ ինչպիսիք արգասելու համար: Զէր կարելի չ. պոլիս երթալ, վառն զի այն մայրաքաղաքն՝ ուր կրնար գտնել ազգականներ՝ պաշարուած էր նայն Թաւրերէն, որ զեռնոր տակաւ էին գտնէ և այս՝ մէկ փոսնգէ: Երիշ փոսնգի մէջ ինչոյ էր Հարի էր առելի հեռուն գտնել բարեկամներ. և յիշելով որ իւր նախնիք յատակի էին Լուսինեան՝ առնալի, որ նշանաւոր էր ի Պաղլիա թէ աշխարհաւորութեամբ և թէ մեծազոր զաւառութեամբ, մտածեց թէ չի կոչը իրեն համար քան զայն առելի քաղցր և ապշալով պատու տանորան մի: Կաւ մը գտնելու բարեբախտութիւնն ունենալով՝ ծառայ կեաւ. բայց այս բարեբախտութիւնը շատով փոխեցաւ անհաստատութեամբ տարրի մը՝ որ քան զգաւմաքն առելի նպատաւոր չեղաւ իրեն:

Քիչ վերջը փոթորիկը զինքը յանկարծաւ իրի բերաւ, և ալիքները լեռնաման բարձրանալով և մէկէն ի մէկ լինելով յանգուեց, կարծես զինքը ընկղմելու համար՝ երկար փառմանի իրենց խաղալի ըրին, մինչդեռ հովի կը խցը նաւուն շաւնները և կաղմոմները, և այնպիսի կատաղութեամբ կը պատռաւորապատները, որ մինչև անգամ կարծեցին նաւաւորանքն թէ երկնից ցատումը կը հալածէր այն խեղճ փախտականը, ուստի և իրաւամբ յուսահատեցան նաւաբեկութենէ ազատելնէն: Վերջապէս յետ այնչափ տառամանց և վառնեաց ցամաք եղաւ նա Սպառնից աստուծոյ, ուր իւր զգրագրութիւնը սկսան քիչ մը մեղմանալ Յովհաննէս² թա-

1. Լուսինեան տաճմն Պաղլիայ ամենէն առելի աշխարհական և նշանաւոր իշխանական ցեղերէն մին է եղեր, որուն իբր տաւջին տաճմապետ և զինչուի ի Ժ դարու Հեռզնն Ա. այս զարմեաւ ուրիշ շատ անաւանի տաճմն յառաջ եկեր են, թէ ի Պաղլիա և թէ ուրիշ աշխարհաց մէջ, նայն իսկ թագաւորներ և իշխաններ (համա. Յոյնիքը, Հա. Բ. էջ 502, և ծանօթ.):

2. Յովհաննէս Ա. Կատարիկայ Թագաւորն է (1579-1590), որ եղբայրաբար ասպնջականց

գաւորին որած ազնիւ հիւրամեծարութեամբը, որ ընդունեցաւ զինքը իրրեւ մեծանձն եւ փառաւոր թագաւոր մը ինչպէս որ էր, եւ իրեն շատ ընծաներ պարգեւելով միւսթարեց զինքը սիրով, որչափ Ժամանակ որ ուզեց մնալ իւր քով: Դայն պահուն կատարելուն՝ տեղեկացուց մեր թագաւորին՝ այն վշտակիր անձին ազնուական տոհմէ ըլլալուն ստուգութիւնը եւ հալածուած առաքինութիւնը, որպէս զի անոր աւելի պատուաւոր ընդունելութիւն մ'ըլլուի ի Վաղդիա, ապահովցնելով թէ ինչ որ լսեր էր իրմէն իր արկածից նկատմամբ՝ ամէնն ալ ստոյգ էին եւ հաստատուած արժանաչաւատ անձանց վկայութեամբ:

Մեր թագաւորն չէր կրնար չցուցնել իրեն այն յարգանքը՝ զոր ունէր առ յանձնարարութիւնն իւր մտերիմ՝ եւ դարաւոր դաշնակից Սպանիոյ թագաւորին. բայց իւր ընդարայս մեծանձնութիւնն այլ շատ կը ստիպէր զինքը բան մը չի մտածելու իւր փառաց՝ այս եղական եւ միանգամայն իւր նախորդաց թագաւորութեան ատեն չի լսած զէպքին մէջ, որ էր տեսնել թագաւոր մը՝ որ այնչափ հեռուէն կ'ապաւինէր ի Վաղդիա՝ դարման մը գտնելու հոն իւր դժնդակ բախտին: Ուստի փափաքեցաւ որ ամենեւին բան մը չի պակսի այն ամէն պատիւներէն որ կ'ըլլային

թագաւորաց գալտեան, զրկեց բոլոր պալատականքը զինքը ընդունելու. եւ տեսնելով հեռուէն անոր ի սրահ հասնիլը՝ ուր կը բերէին զինքը, ելաւ իւր թագաւորական գահէնքէն եւ զնաց ողջագուրելու, իրեն ցուցնելով բանիւք եւ զիմօք թէ մասնաւոր ուրախութիւն մի կը զգար զինքը իւր քով տեսնելուն: Քիչ վերջը Ժողովեցան բոլոր արքունականք լսելու նորեկ թագաւորին սքըսայոյզ եւ զորովական աղիտից պատմութիւնը, որուն վրայ բոլոր Ժողովն մարմնեցաւ համարիտ ցաւակցութեամբ մը, եւ թագաւորն ինքնին յուզուած՝ բուս այս խօսքերը¹. « Չեր անձին եւ ձեր անուան արժանիքն ու համար, եւ ձեր քաջագործութեանց պատմութեանք, եւ ձեր քաջակամք զիս սիրել զձեզ, եւ հաւատարմութեան համար՝ թէ ես ձեզ թիկունք եմ զձեզ հաւանող բախտին դէմ, որոշած եմ ընելու ձեզ համար ինչ որ կրնաք փափաքիլ՝ ձեր աստիճանին պատիւը պահելու համար: Ապրեցէք իբրեւ թագաւոր՝ ինչպէս որ էք, եւ առէք իմ տէրութեանս եկամուտէն ինչ որ կարեւոր է ձեզ շարունակելու արքայաբար ձեր տէրութիւնը »:

Շարաշարեկի

մեր տարաբաղդիկ թագաւորը, եւ իրեն իբր ստացուած եւ արժանաւոր քաղաք տուաւ զեղեցիկ Մարգրիլը՝ բոլոր շուրջակայ տեղերով:

1. Մեր ձեռագիր օրինակին մէջ գրուած էր Catillon, Թերեւս Castillon (Castille) կարգաւ է, այս եւ (քաղաքորէ) կատարելուն:

